

Φώτης Τερζάκης, *Η Διαλεκτική επαναπροσδιορισμένη - Συμβολή στη διερεύνηση των ανθρωπολογικών θεμελίων μιας έννοιας*, Φιλίστωρ, 1996, σσ. 97

Το μικρό αυτό βιβλίο του Φώτη Τερζάκη είναι διπλά ενδιαφέρον: Θετικά, διότι παραγματεύεται με σαφήνεια, οξυδέρκεια και ωραία γλώσσα ένα κεφαλαιώδες-επίκαιρο πρόβλημα. Αρνητικά, επειδή, κατά τη γνώμη μου, στην πορεία χάνει το στόχο του.

Η διαλεκτική, ως γνωστόν, έχει την προϊστορία και την ιστορία της και η ιστορία αυτή μάς ενδιαφέρει. Αλλά όταν σήμερα επιχειρούμε να «επαναπροσδιορίσουμε» τη διαλεκτική, προφανώς βασικός στόχος μας θα έπρεπε να είναι ο επαναπροσδιορισμός της μαρξιστικής διαλεκτικής. Αυτής που επεχείρησε να είναι το θεωρητικό όργανο για την αλλαγή του κόσμου και που η ιστορική της αποστολή δε φαίνεται να έχει ακυρωθεί. Αν, λοιπόν, μαζί με την ιστορία της διαλεκτικής, αυτό που προφανώς σήμερα ενδιαφέρει είναι η επαναστατική ανανέωση της υλιστικής διαλεκτικής, τότε το βιβλίο του Τερζάκη έχει αστοχήσει.

Ένα πρώτο δείγμα αποπροσανατολισμού είναι η σκιαγραφή της κατάστασης της διαλεκτικής στον αιώνα μας, την οποία ο συγγραφέας επιχειρεί στις πρώτες σελίδες του βιβλίου. Ο Φ. Τερζάκης αναφέρεται στον Λούκατς, στον Σαρτρ και τον Τρανκ-Δουκ-Ταο, αλλά και στους Μερώ-Ποντύ, Μπασελάο και Ντεσαντί, οι οποίοι ως γνω-

στόν δεν έχουν σχέση με την υλιστική διαλεκτική (ο τρίτος υπήρξε στέλεχος του ΚΚΓ). Ταυτόχρονα, αποσιωπά την ύπαρξη (στη Γαλλία πάντα) μαρξιστών όπως ο Λεφέβρ, ο Γκαρωντύ, ο Σεβ, την πλούσια γαλλική μαρξιστική παραγωγή μελετών δημοσιευμένων σε βιβλία ή σε περιοδικά, όπως η *Pensée*, η *Nouvelle Critique* και πολλά άλλα περιοδικά που σχετίζονταν ή όχι με το ΚΚΓ.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναφέρεται σε κάποια «μεταμόρφωση της φιλοσοφίας» και στη γενικότερη κρίση της θεωρησιακής φιλοσοφίας εξαιτίας της ανάπτυξης της επιστημολογίας, της θεωρίας της επικοινωνίας κ.λπ. Τη «μεταμόρφωση» αυτή τη θεωρεί μεγάλο άλμα οπισθοδρόμησης της θεωρητικής συζήτησης. Φορέας του νέου πνεύματος κατά το συγγραφέα είναι ο στρουκτουραλισμός, που έχει κηρύξει κύριους εχθρούς το υποκείμενο, την ολότητα και τη διαλεκτική (στους εχθρούς του μαρξισμού συγκαταλέγονται και ο Λεβί-Στρως και ο Αλτουσέρ). Είναι γεγονός ότι ο στρουκτουραλισμός κυριάρχησε για μια περίοδο στη γαλλική φιλοσοφική σκέψη. Εντούτοις, δεν «έπαιξε» χωρίς αντίπαλο. Ας υπενθυμίσουμε την εξασθρωτική κριτική του Λεφέβρ, τη διεισδυτική κριτική του Λυσιέν Σεβ, τα άρθρα στην *Pensée* κ.λπ. Επίσης, η «μεταμόρφωση της φιλοσοφίας»

δεν είναι τόσο ριζική όσο φαίνεται να πιστεύει ο συγγραφέας. Η φιλοσοφία συνέχισε να αναπτύσσεται παράλληλα με τους νέους κλάδους και τη σχετική ηγεμονία του αγγλοσαξονικού εμπειρισμού.

Ο Τερζάκης αναφέρεται κυρίως στη γαλλική φιλοσοφική παραγωγή. Αλλά η κρίση του είναι υποκειμενική και άδικη. Έτσι, π.χ., ισχυρίζεται ότι ενώ στη Γερμανία οι φιλόσοφοι αναζητούν ερμηνεία της κατάρρευσης, στη Γαλλία «με ενδημική τυφλότητα είναι σχεδόν όλοι έτοιμοι να χρεώσουν συλλήβδην σε κάθε επαναστατική θεωρία τα εγκλήματα του Στάλιν (όσο και την πατερναλιστική πολιτική του Μαρσαί)». Αλλά στη Γαλλία παρατηρούμε σήμερα την απαρχή μιας ανανέωσης της μαρξιστικής σκέψης. Εκτός από παλαιά περιοδικά, όπως η *Pensée*, το *Homme et Société* κ.λπ., τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκαν και νέα μαρξιστικά περιοδικά όπως το *Actuel Marx*, η *Utopie Critique*, το *M-Mensuel*, *Marxismes Mouvement*, και έχουν δημοσιευτεί πολλά βιβλία σχετικά με το μαρξισμό, την κατάρρευση και τη σοσιαλιστική προοπτική. Το περισινό μεγάλο διεθνές Συνέδριο των μαρξιστών στο Παρίσι θα ήταν αδιανόητο χωρίς την ύπαρξη μιας σημαντικής μαρξιστικής παραγωγής στη Γαλλία.

Στη συνέχεια, ο Φ. Τερζάκης αναλύει κριτικά τις απόψεις των αποδομητών-μεταμοντέρνων —Ντελέζ, Ντεριντά, Λυοτάρ. Κατά το συγγραφέα, ο Ντεριντά δε θίγει την εξουσία και η φιλοσοφία του αποβλέπει στο να «αποκηρυχθεί η πολιτική συνδήλωση της διαλεκτικής». Βέβαια ο Ντεριντά δεν είναι μαρξιστής. Όμως μετά την κατάρρευση αυτός είναι που έγραψε τα *Φαντάσματα του Μαρξ* και αρθρογραφεί στην κομμουνιστική *Humanité!* Ας μην απολυτοποιούμε, λοιπόν, τη δεσπόζουσα τάση. Κατά τον Τερζάκη, πολιτική επιθυμία των αποδομη-

τών κ.λπ. είναι να δουν να καταρρέει η διαλεκτική (ποια διαλεκτική, αφού ο συγγραφέας ουσιαστικά δεν αναφέρεται στη μαρξιστική διαλεκτική;). Επιδιώξη τους είναι «να αποκεφαλιστεί τελετουργικά ο διαλεκτικός μαρξισμός». Και απέναντι σε τέτοιους εχθρούς, παντελής απουσία αντιπάλου: «Η διαλεκτική δεν υπεισήλθε στη συζήτηση ούτε καν ως σκιώδης αντίπαλος». Οι προηγούμενες παρατηρήσεις μου απαντούν και σ' αυτόν τον αφορισμό.

Το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου έχει τον τίτλο «*Ρομαντική Διαλεκτική*». Ο συγγραφέας ορθά σημειώνει ότι η διαλεκτική δεν ήταν εγέλο-μαρξιστική επινόηση. Αναφέρεται στον Καντ και από εκεί στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη, καθώς και στους Στωικούς. Αλλά, σημειώνει ο συγγραφέας, μέχρι τον Χέγκελ η φιλοσοφία δεν προβάλλει την αρχή της αντίφασης. Ο Χέγκελ, αντίθετα, εισάγει την αντίφαση και το γίνεσθαι, έστω και ως γίνεσθαι της Ιδέας, την κατηγορία της ολότητας, ιστορικοποιεί την έννοια της αλήθειας κ.λπ. Ο συγγραφέας αναδεικνύει την επιρροή της πανθεϊστικής παράδοσης στον Χέγκελ, την επίδραση του Κουζάνο και του Μπαίμε.

Το τρίτο κεφάλαιο έχει ως τίτλο «*Φορμαλιστική διαλεκτική και η προέλευση της διαλεκτικής σκέψης*». Ο συγγραφέας αποκαλεί ρομαντική τη διαλεκτική του Χέγκελ, του Μαρξ και των «μεταμαρξιστών»(;), σε αντίθεση με τη φορμαλιστική διαλεκτική του Καντ. Η καντιανή αντινομία θεωρείται πρόγονος της εγελιανής αντίφασης και ο συγγραφέας αναδεικνύει τη διαφορά τους. Μ' ένα ιστορικό άλμα ο Τερζάκης επιστρέφει στον Πλάτωνα, τον οποίο θεωρεί μεγάλη πηγή όλων των θεωριών για τη διαλεκτική και όλων των θεμάτων που απασχολούν έκτοτε τη φιλοσοφία. (Ο θαυμασμός για τον Πλάτωνα είναι κατανοητός, αλλά ας

μην υπερβάλουμε —ξεχάσαμε τον Ηρόκλειτο, τον Δημόκριτο και όλο το μετέπειτα υλιστικό ρεύμα της φιλοσοφίας που αντιτίθεται στην ιδεαλιστική διαλεκτική του Πλάτωνα, η οποία αυτοαναιρείται με τη θεωρία των Ιδεών.) Με τον Πλάτωνα η φιλοσοφία γίνεται «επιστήμη του όντος και του αληθούς», η πλατωνική οντολογία είναι, ωστόσο, φορμαλιστική. Η κριτική, αρνητική στιγμή της πλατωνικής σκέψης, σημειώνει ο Τερζάκης, απορροφάται από την επιθυμία του Πλάτωνα να διαμορφώσει σύστημα.

Η εριστική, κατά το συγγραφέα, εκπροσωπεί την ανταγωνιστική σχέση των υποκειμένων, ενώ η διαλεκτική υπονοεί το κοινό συμφέρον για φαινομενικώς ανταγωνιζόμενα υποκείμενα. Η άποψη αυτή του συγγραφέα προφανώς αντιφάσκει με τη μαρξιστική αντίληψη της αντίθεσης: ενότητα και πάλη των αντιθέτων και υπέρβαση με την άρση του ενός πόλου της αντίθεσης. Η «συμφιλιωτική» άποψη του συγγραφέα αντιφάσκει με το ιστορικό γίνεσθαι.

Ο Τερζάκης επιχειρεί στη συνέχεια να αναγάγει τη διαλεκτική σε συγκεκριμένες κοινωνικές δομές (πατριαρχία, μητριαρχία, τάξεις, κάστες κ.λπ.). Έτσι, επιχειρεί να αναγάγει τις αντιθέσεις πνεύμα-ύλη, νοητά-αισθητά κ.λπ. σε αντίστοιχες κοινωνικές δομές και αναζητεί τις ρίζες της διαλεκτικής στην προπατριαρχική δομή της σκέψης. Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για άμεσες αναγωγές, που αγνοούν τις περίπλοκες διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στις κοινωνικές σχέσεις, την ιδεολογική τους κατανόηση και την αφηρημένη φιλοσοφική σκέψη.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο («Το τρία και το δύο») ο συγγραφέας αναζητεί τις ρίζες της διαλεκτικής σε παλαιότερες κοινωνικές καταστάσεις και ιδιαίτερα στις κοινωνικές συνθήκες των ινδοευρωπαϊκών φύλων. Ακολουθώντας ανάστροφα

τη γενεαλογία της διαλεκτικής, καταλήγει σε μια «μη-ιεραρχική δυάδα», χαρακτηριστική της συμπληρωματικότητας και της διαφοράς και η οποία αντιτίθεται στη δυάδα που η σχέση των όρων της χαρακτηρίζεται από την ομοιότητα και την αντίθεση. Κάθε παρόμοια σχέση, κατά το συγγραφέα, από τη φύση της τείνει να καταλήξει στη σχέση ιεραρχίας, πρότυπο της οποίας είναι η σχέση αφέντη-δούλου, σχέση δυσιστική, ταυτόσημη με το οντολογικό σχίσμα που, κατά το συγγραφέα, διατρέχει ολόκληρη τη δυτική σκέψη και τις πατριαρχικές θρησκείες. Έκφραση της ιεραρχικής σχέσης είναι η πλατωνική τριχοτόμηση της ψυχής, καθώς και το αρχαίο και νεότερο σχήμα της σκέψης θεός-φύση-άνθρωπος.

Ποια είναι, λοιπόν, η προέλευση της τριαδικής ιεραρχικής δομής; Η θεμελιώδης τριαδική δομή, υποστηρίζει ο Τερζάκης, διαπερνά κάθε ινδοευρωπαϊκό φιλολογικό σύστημα. Επικαλούμενος τον Dumézil, ο συγγραφέας δέχεται ένα θεμελιώδη ισομορφισμό ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και τις δομές της σκέψης. Δύο ιεραρχικές δομές, μία δυσιστική και μία τριαδική, συμπλέκονται στα δυτικά πρότυπα σκέψης. Φυσιολογικά, λοιπόν, ο «δυτικός πολιτισμός μας νοιώθει τέτοια οικειότητα με κάθε είδους τριαδικές δομές —τις οποίες, αν αναλύσει κανείς θα βρει συγγενικές προς την πυρηνική ινδοευρωπαϊκή τριάδα».

Κανείς δε θα αμφισβητούσε ότι οι κοινωνικές σχέσεις αντανακλώνται στον τρόπο σκέψης, ακόμα και σε θεμελιακές σχέσεις της νόησης. Εντούτοις, νομίζω ότι μια άμεση, διαχρονική αναγωγή της «δυτικής σκέψης»(;) σε «ινδοευρωπαϊκές τριάδες», μια, κατά συνέπεια, παραγνώριση των διαμεσολαβήσεων, των αλληλεπιδράσεων, της αλλαγής των νοητικών σχημάτων, είναι πολύ συζητήσιμη. Εν πάση περιπτώσει, εδώ

δεν είναι ο χώρος για μια διεξοδική συζήτηση, ούτε θεωρώ αρμόδιο τον εαυτό μου για κάτι τέτοιο. Αλλά είναι για μένα τα ουσιαστικά σχετικά με το βιβλίο του Φώτη Τερζάκη.

Λοιπόν: Τελειώνοντας το βιβλίο αναρωτιέμαι: «Επαναπροσδιορίστηκε» κάτι μέσα απ' αυτή την προσπάθεια; Αλλά τι επιχειρήθηκε να «επαναπροσδιοριστεί»; Αν δεχτούμε ότι μαζί με το ιστορικό ενδιαφέρον για τη διαλεκτική, αυτό που διακυβεύεται σήμερα είναι η νομιμότητα της μαρξιστικής διαλεκτικής, άρα ότι οποιαδήποτε κριτική αποτίμηση αυτήν κυρίως πρέπει να αφορά, τότε θα διαπιστώσουμε ότι ο Τερζάκης δεν άγγιξε καν το θέμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αρκετά αντιπροσωπευτική βιβλιογραφία του δεν καταχωρείται ούτε ένα έργο του Μαξ, του Ένγκελς, του Λένιν ή κάποιου μεταγενέστερου μαρξιστή. (Στην αρχή αναφέρονται έργα μόνο των Goldman, Markovic και Kovic, που ασφαλώς δεν αντιπροσωπεύουν ούτε μέρος του φάσματος της μαρξιστικής σκέψης.) Αλλά αν υποστηρίζουμε, όπως ο συγγραφέας, ότι το όραμα μιας εξισωτικής κοινωνίας δεν παρήλθε και ταυτόχρονα αγνοούμε εκείνη τη διαλεκτική που επιχείρησε να είναι το όργανο αυτού του επαναστατικού μετασχηματισμού, τότε δεν αντιφάσκουμε με τις προθέσεις μας; Και τότε δεν είναι ορθή η διαπίστωση ότι το βιβλίο έχει χάσει το στόχο του; Ακόμα περισσότερο: Όταν ο Τερζάκης αναφέρεται στη μαρξιστική φιλοσοφική παραγωγή, κατά κανόνα τη μηδενίζει ή τη λοι-

δωρεί. Και ακόμα περισσότερο: Μιλώντας για τη σημερινή φιλοσοφική σκέψη συνολικά, ο συγγραφέας διερωτάται «αν υπάρχει ακόμα τέτοια σκέψη». Ένα τέτοιο ερώτημα κρύβει πολλή έπαρση. Ταυτόχρονα ακυρώνει το ίδιο το εγχείρημα του Τερζάκη.

Μιλώντας για τη διαλεκτική και αγνοώντας ταυτόχρονα τη μαρξιστική παράδοση, ο Τερζάκης υποστηρίζει ότι το φιλοσοφικό δικαστήριο της μαρξιστικής διαλεκτικής που έστησαν κυρίως οι Γάλλοι στρουκτουραλιστές και μεταμοντέρνοι «είναι ως τη στιγμή που μιλάμε η τελευταία συζήτηση που αξίζει το όνομα». Τίποτε άλλο! Η διαδικασία αναγέννησης της μαρξιστικής φιλοσοφίας στη Γαλλία, στην Αγγλία, στις ΗΠΑ, ακόμα και στη χώρα μας δε λείπει τίποτε για τον Τερζάκη. Σημείωσα ήδη μερικά στοιχεία που συγκεκριμενοποιούν αυτό το φαινόμενο. Θα ήθελα, τελειώνοντας, να συστήσω στον Τερζάκη (και στους αναγνώστες της *ΟΥΤΟΠΙΑΣ*) ένα και μόνο βιβλίο που μπροστά του τα κείμενα των μεταμοντέρνων, μετα-μαρξιστών κ.λπ. φαίνονται φτωχά προϊόντα κενής επιδεξιότητας: Το *Beyond Capital*, του Istvan Meszaros.

Ο Τερζάκης είναι ένας προικισμένος νέος διανοούμενος. Ας σκύψει και στα κείμενα της επαναστατικής διαλεκτικής. Έτσι θα μπορέσει να εναρμονίσει το κοινωνικό απελευθερωτικό του όραμα, με το αναγκαίο θεωρητικό υπόβαθρο.

Ευτύχης Μπιτσάκης